

Ишти бүдүрген:
Чаган-Узун јурттын П.И. Оськинанын
адыла адалган орто текши школынын
9-чы класстын үренчиги
Бузыкин Валера
Башкараачызы: алтай тил ле
литературанын үредүчизи Диятова Л.В.

Бүдүми: жондык үлекер

Бүдүрген бүдүми: тагынан

Бүдүрген өйи: 1 ай

Турултазы: альбом

Јартамал сөс

Ижимнин бажында сөөктөр шиндеерин жүзүн-башка бичиктерден, газеттерден материалдар жууп, түүкинен баштап турум.

Амадузы:

Бойымнын ижимде Алтай ичинде
бар сөөктөрдүн жебрентик түүкизин
шиндеп, угы-төзин билип, учурын
јартаары.

*Амадуга јединеер бодолголор:
Јууры, шиндеери, билеери ле
јартаары*

Алтай улус озодон бери ук-тозинен бек тудунган. Албатыбыстын куучыныла болзо, «кийик болзо, түктү болор, кижини болзо, сөөктү болор» деп айткан. Таныш эмес улусла тушташса, алтай улус жакшыла жала, эн ле озо сөөгин сура жар.

Алтай эл-жон алдынан ла бери сөөктөргө бөлинген. Бисте тоозы көп тө, чек жоголып брааткан сөөктөр бар. Темдектезе, мүркүт, чагат, жабыр сөөктү улус чек туштабай да барган.

Бистер кемдер, угы-төзибис кайда, ак-жарыкка не керектү туулганыс деп сурактар көп улусты санандырган. Бистин өйдө албатылар кожулып, көп сабазы тилин, угы-төзин билбей, керекке албай жүргени сүрекей ачымчылу. Сөөктөрдүн учурын бийиктедип, онын түүкизин билип алары ла кижини болгон атты түжүрбей жүрерине уулам жылаар керек. Кажы ла сөөк бойынын алдында төстү, байлаган туулу, танмалу, жайыкту, атпас-тутпас тындулу болгонын көп үренчиктер билбей тургулайт. Мынан көргөндө, алтайлардын көрүм-шүүлтези ар-бүткенле колбулу, оныла жаныс жиликтү деп бодоп жүрген. Байлу агаштарын, тындуларын, жайыгын, төстөрүн билип алар керек. Бир эмеш неме билер жаандарыс жада калза, оны кайдан билерис? Онын учун бу өйлөрдө бар немени бичип алар керек. Мыны билип жүрзебис - кижини адын жылытпазыс.

САГАЛ

Саал сӰӰкту албаты бистин республиканын кажы ла аймагында бар. КӰп лӰ дегени Улаган аймакта, Акташта, КӰкӰрӰде, Белтирде, Курайда кӰп. Саал сӰӰктӰлер озогыда кӰп улус болгон, сындары жабызак, кӰп неме керексибес улус деп «АЧ» статьязында А.Санин бичийт.

MOOL

Танмазы -
ОТЫК

КЫПЧАК

СӨӨК

КЫПЧАК

«СВЯЩЕННОЕ ЖИВОТНОЕ – ВОЛК, ВОЛЧИЦА (БӨРҮ).
ВОЛК – ВОПЛОЩЕНИЕ СИЛЫ И УМА, ЖЕСТОКОСТИ
И КРОВОЖАДНОСТИ. ПО ЛЕГЕНДЕ КЫПЧАКИ ПРОИЗОШЛИ
ОТ СВЯЗИ ЧЕЛОВЕКА С ВОЛЧИЦЕЙ, ПЯТНАДЦАТЬ
СЫНОВЕЙ КОТОРЫХ ЯВЛЯЮТСЯ ПРЕДКАМИ ПЯТНАДЦАТИ
РОДОВ ПЛЕМЕНИ КЫПЧАК.»

Кыпчактар тоозы алдынан бери сүрекей көп болгон. Жебрен Кыдат бичимелдерде кыпчактар деп 3 чакта бичилеген. 9-10 чактарда олар кымак деп албатыла биригип, жаан каандык төзөгөн. Эн жебрен бичиктерди кычырза, олар эмдиги өйдин Змеиногорск кала турган жерде журтагылаган. «Көстөри олардын көк. Чырайлары ак, базыды жараш. Сындары коо, чичке, узун улус болгон дежет». Бүгүнгү күндө Кыпчак деп атту көп жерлер бар. Андижанда Узбекистанда Кыпчак деп деремне бар. Оңдо улустын көп саба сөөктөри кыпчак. Азербайджанда база Кыпчак деп атту кичинек журт бар. Ол ло жерден көп кыпчактар Грецияга жетире чачылган. Текшилей көргөндө, кыпчак сөөктү улус ончозынан көп, нак, жуучыл улустардын бирүзи болгон. Бүгүнгү күндө кыпчак сөөктүлөр Кан – Оозы, Оңдой, Кош – Агаш жерлерде көп.

Төөлөс

Алтайдын эн жебрен сÖÖктÖринин бирүзи. Олор керегинде баштапкы жетирүлөр Орхоннын таш бичимелдеринде бар. Ондо адалган төлис деп укту сÖÖккÖ бодоштырып жат. Озогы бистин таш бичиктеристи шиндеп кÖргÖндÖ, кандый бир каан бойын «тÖлис-шад» деп аданган учуралдар бар. Жебрен сÖзликтерден кÖргÖжин, «шад» дегени кааннын черү башкарган уулын адайтан. Күл - Тегин «тардуш-шад» деп аданган болзо, тÖÖлÖстÖрдин жааны Мойун-Чур – «тÖлис-шад» деп бичилет. Жебренде олор бÖрү башту кÖк маанылу сүрекей жуучыл улус болгон. Олор аттарына да бойына ла чылап темирден кеп эдип берер, малы болзо « эн жуук нÖкÖрим божоды» деп ыйлаар, кижги божозо, «салымы мындый, чакта жыгылган » деп айдыжар болгон.

ИРКИТ

Иркиттер жаман чактын учында Улу-иркит одузы жаан-Кемнин ичинде болгон жуу-согуштан качкылап, жүк ле 40 өрөккө улустарын ээчиткенче, толу малын айдаганча, сары сыгын айдын учында одын-суулу Алтайдан Кадын ичине келип, тергее тынын корып, быйан сурап келген. Онон ло бери бу жерди олор Жажыл-Каан деп адагылаар болды. Жайаачызы – мүркүт, олорго жаманды жууктапай, аргадайтан аргачызы болот. Иркиттердин ада-өбөккөзи ыргай, онын учун иркиттер угын Улу-иркит деп кижинен баштап, Алтайга келип, карыыр өйинде божогон эки уулы учун база бир Ирки деп аттуу уулду болгон. Онон ло бери амыр журтай бергендер. Ады жарлу улустан Кан -Чарас алтайдан кара иркит сөөктүлөрдөн И.В.Шодоев болгон.

ТОДОШ

Тодоштор - жибрен алтай сөөк. Эмдиги Монол жеринде туштаган таш бичиктерди көрөр болзо, 6-8 чактарда тодоштор улу түрк каандыкты баштап туткан. Түрктердин жуучыл башчызы Күл-Тегин черүзин тодоштордон жууп баштаган. Тодоштордын бүткени өскүс уул Батлайдан башталган. Ол кожончы уулдын кожоны сүреен жараш болгон, ол 9 уулду болгон, Эртиштен бери Алтайга тарап келгендер. Тодоштордын бөлингени: кара, маңы, сары, кыдат. Карындаш сөөктөр – каал, очы, чагандык, чапты, тонжаан, жүс, саал, байлагас, көжөө сөөктөр болор. Байлу туулары – Алтайский крайда Белокуриха жаар Кача, Ой-Бараан деп кырлар, онон Бабырган – ол эмезе өскөлөп Эн-Учук. Жайыгы – ак койон. Агажы – кайын, кулжазы – сулук, жаа, сырга. Танмазы – тоскуур.

КЕРГИЛ

Јебрен бичиктерде кереиттер кергинде өскө дө жебрен Китай, Персид бичиктерден, летопистерден кычырар арга бар. Кереиттер керегинде баштапкы ла јарт бичиктер 11 чактын башталганында бичилген. Олордын турган төс јерлери Орхон суунын јарадында Хедун каланын јанында болгон эмтир. Ол эмдиги Байкал ла ары јаны кереиттердин јери болор. Јан учун тартыджуда хамаг-монол Чингис-Кан джатжират сөөктү Джамухала кожо кергил сөөктү каанла биригип, Селенгиде меркит укту улусты јуулаган. Кереиттер Чингис - Кааннын өйинен озо кандый тилдү болгонын аттары чыккан билимчилер – Н.А.Аристов, Х.Ховорс шүүшкилеп, бир санаага эмдиге келгилебеген. Мындый сөөктөр узбек, казах, ногай, калмык, кыргыз укту улуста бар. Кергилдердин төзи – Бай Улген, байлу туулары - Карчыт, Чаптыган, байаназы – Тас, јайаачызы корым аспак, танмазы – куш, саракай темдек.

Түп - шүүлтө

Шинделген тема сурекей јилбилу, алтай улустын јурумиле, туукизиле, келер ойиле бек колбуда.

Текши көргөндө, эмдиги үйеге көп јартамал иштер өткүрер керек, кал болуп өзүп, өскө албаты ортодо кайылып, өскө культурага, тилге багып, јебреннен бери байлап келген јаныбыс та, угы-төзибис те ундылып калар. Онын учун алтай кеп сөс тө бар эмес беді: «Агаш тазылы јок чиріир, кижі угы јок чиріир».

Ижимди белетери, корулаары
(Научно-практикалык
конференцияда)